
NIKOLA MAMUZIĆ

IDEOLOGIJA NACIONALSOCIJA- LIZMA I KULTURA

Nastojanja da se rasvetli činjenica na koji je način početkom treće decenije ovog veka nastao nacionalsocijalistički pokret, zauzimaju istaknuto mesto u filozofskoj i sociološko-politikološkoj literaturi poslednjih četrdesetak godina. Političke, privredne i kulturne prilike vajmarske Nemačke uvek su polazna tačka svih hipoteza u vezi sa problemom: zašto je u državi „gde je radnički pokret bio jedan od najbolje organizovanih pokreta u svetu i gde je nauka dostigla visok stepen napretka, zavladao fašizam u obliku nacionalsocijalizma“¹⁾).

Na pitanje radi li se o nametnutoj ili prihvaćenoj ideologiji data su različita tumačenja, te se ni posle detaljnog proučavanja literature nije lako odlučiti da li je reč o grubo naturenoj ideologiji ili su vođi nacizma iskoristili povoljno društveno-političko tle Vajmarske republike i na brz i relativno regularan način došli do vlasti. Metodi što su ih nacisti primenjivali do sticanja vlasti 1933. godine svakako potvrđuju prvu tezu, dok s druge strane, inertnost ostalih političkih stranaka i njihova nespretnost da se ujedine i spreče dolazak Hitlera za kancelara — može da bude kakav-takav dokaz da je nacizam prihvaćen. Tome u prilog išla bi i postupnost porasta glasova koje je tokom godina prikupljala NSDAP²⁾, uz podršku finansijskog i industrijskog kapitala. „Nemački Rajhstag je početkom tridesetih godina imao većinu partija koje su, delimično iskreno a delimično neiskreno, imale programe koji su predstavljali neku vrstu anti-kapitalizma. Ovakva pretnja nagnala je važne

¹⁾ Ivan Vujošević, *Fašizam i korporativizam u Italiji*, Beograd, 1938, str. 8.

²⁾ Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei; nastala je 29. jula 1921. godine od Nemačke stranke rada, osnovane 5. januara 1919. godine. Adolf Hitler postao je njen član januara 1921. sa članskom knjižicom br. 7.

sektore nemačkog kapitalizma da podržavaju Hitlera.”³⁾

Mada je ovo bilo i ostalo jedno od ključnih pitanja već kod prilaženja izučavanju nacional-socijalističke ideologije, ipak nije i najvažnije, s obzirom na to da je cilj većine dosadašnjih pristupa objašnjenju nacizma pretežno bio usmeren na ukazivanje posledica nacističke strahovlade, dok je razrešenje problema kako je nacizam nastao ostavljano po strani.

Ono u čemu se svi autori slažu jeste da je dolazak nacista na vlast u Nemačkoj, početak najcrnjeg poglavlja dosadašnje ljudske istorije, početak razrađivanja najokrutnijih metoda odstranjivanja političkih protivnika, jedne inače dosta konfuzne ideologije, koja svojim programom obuhvata i uništenje čitavih nacionalnih grupa-cija.

Zanimljivo je da od pojave prvog izdanja *Mein Kampf-a*, 1925. godine, pa do dolaska Hitlera na čelo Nemačke 1933, dakle punih osam godina, ne nalazimo ni jedan pokušaj koji bi se ozbiljnije teorijski obračunao sa strahovitim pretnjama što su proisticale iz „Weltanschauung“ anonimnog političkog diletanta i čoveka bez preporuka za ozbiljniju političku karijeru, kakav je tada bio Adolf Hitler.⁴⁾

Iako završetak II svetskog rata znači i kraj *praktičnog* sprovođenja nacističke doktrine, zasad je izostalo da se i na naučnom polju zada ovoj ideologiji odlučujući udarac. Nauka u pobeđničkim zemljama u većoj je meri bila zauzeta dokazivanjem opravdanosti *svoje* ideologije, nego time da i teorijski do kraja uništi ono što je već uspela snagom svoga oružja. Možda to nije jedini razlog što se i dalje javljaju pokreti i partije koje svojim programima veoma podsećaju na fašizam⁵⁾, a takođe smo svedoci da se i dalje

³⁾ Erih From, *Zdravo društvo*, Rad, Beograd, 1963, str. 230.

⁴⁾ Mnogi ugledni politički dnevници metropola zapadnih demokratija pozdravljaju dolazak Hitlera za kancelara, dok se prvi prevodi *Moje borbe* pojavljuju tek 1939. godine — u Londonu, izdanje Hurst and Blackett, i u Njujorku, Reynal and Hitchcock, Inc. 1939.

⁵⁾ Reč je o „Uniji za odbranu trgovaca i zanatlija“ Pjera Pužada — „pužadizam“, pokretu „bliskom psihologiji vulgarnog fašizma, pre nego fašizmu društvene elite“ (Sejmor Lipset, *Politički čovek*, Rad, Beograd, 1969. str. 197).

Drugi masovni pokret nacističke orijentacije je Sokagakai. Neobudistička sekta, treća sila današnjeg Japana. Okuplja oko 20 miliona ljudi. Organizovana je u vojničkom duhu, na „firer-principu“ i tradiciji pruske soldateske. Svoje pristalice ima u sedamdeset zemalja od kojih i u SAD oko 200.000. Njen „firer“, Dai-

koriste brojni elementi nacističke političke prakse — od krupnih centralnih političkih kontrola svojstvenih totalitarizmu nacističkog tipa, do genocida.

Bremenita protivrečnostima, gotovo sva dela dosadašnje literature o nacizmu, ne idu dalje od nčelnih postavki, a monografska i fragmentarna građa još nije korišćena za sintetičke obuhvate širih razmera.

Studija koje bi se bavile odnosom nacističke ideologije prema kulturi, zasad nema. Sva dosadašnja literatura insistira na otkrivanju doktrinarnih osnova, odnosa prema klasi, naciji, rasnom pitanju, dok je „kultura“ nacista i njihov odnos prema tradicionalnim kulturnim vrednostima, ostavljan po strani. Međutim, nacizam je baš na ovom polju bio itekako aktivan. Stav koji je nacionalsocijalistički režim zauzeo prema kulturi i umetnosti nemačkog i drugih naroda, svakako je zaslužio da bude proučen u sklopu s drugim pitanjima nastanka i razvoja nacizma. Pokušaj Hildegarde Brenner uneo je dosta svetla u ovu materiju⁶ ali je ipak krajnji domet ove publikacije ilustrativan. Nabranjanja činjenica kako je organizovana kultura, masovna kultura i stav prema umetnosti u Trećem rajhu, zanimljiv su osnov odakle treba produžiti s proučavanjima kulturne politike nacista, pa, eventualno, potražiti i analogije u savremenom svetu. Publikacija iz nacističkog doba *Izopačena umetnost*⁷) primer je bez presedana dokle ideološka isključivost doseže u varvarskom postupku prema svemu što se ne uklapa u krute šablone nacističkog „gleichschaltung-a“.⁸ Možda je i nedeljivost proučavanja kulture i umetnosti nacizma od politikoloških i socioloških studija nacionalsocijalističke ideologije učinila da se na ovom području tako malo uradi, ali ostaje nepobitna činjenica da su baš nacisti shvatili značaj kulturne politike i propagande i do maksimuma je iskoristili.

saku Ikeda za Japance veli da je to „narod koji je nebo odredilo da vlada svetom“. (Izvor: NIN, br. 1143, od 3. XII 1972, str. 53; preneto iz italijanskog „Il Giorno“.)

⁶) Hildegard Brenner, *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus*, Rowohlt's deutsche Enzyklopädie, Hamburg, 1963.

⁷) Dr Adolf Dresler, *Deutsche Kunst und entartete „Kunst“*, München, 1938.

⁸) Gleichschaltungsprinzip — unificiranje čitavog kulturnog života. Sve je pod vlašću i direktnom kontrolom NSDAP. Ovo je najjasnije formulisao Gebels: „Nauka, umetnost, kultura imaju se potčiniti zahtevima politike.“ — Govor na kongresu slobode, Nürnberg, 1933; navedeno prema: Lj. Živković, *Ljudsko društvo i rasna teorija*, Znanstvena knjiga, Zagreb, 1937, str. 131.

NACIZAM I TRADICIONALNE KULTURNE
VREDNOSTI

Fundirana na rasnoj teoriji i uzdizanju nacije iznad klase, ideologija nacizma odbacila je i svekoliku kulturnu baštinu Evrope i sveta. „Eklektička po poreklu, nasilnička po principu sprovođenja, nacionalsocijalistička ideologija nije ni bila u stanju da u redove svojih 'ideologa' privuče iole ozbiljnijeg naučnika. To znači da fašizam i hitlerizam, uprkos svojih smešnih pretenzija, nisu mogli predstavljati 'shvatanje sveta'. Oni su hteli da stvore iluziju o duhovnoj obnovi... Po naredbi, ideolozi hitlerizma, kao Rozenberg, pokušali su jednu 'interpretaciju' istorije. Ako se ispituju malo pobliže ove mistifikacije, u njima će se naći samo gomila ideoloških otpadaka⁹⁾. Demagoškim parolama i organizovanom propagandom uspela je da se nametne ova surova ideologija koja se ponajmanje brinula za originalnost svojih idejnih postavki.

Nacizam je postao nasilje koje deluje upravo suprotno svakom predviđanju zasnovanom na kulturi. A nasilje, samo po sebi, ne može ni da stvara kulturu, već samo propagandu i podkulturu. Totalitaristička ideologija nacizma ništa drugo nije ni bila u stanju da stvori do golu retoriku baziranu na „razmišljanjima“ osrednjih eklektičara novije nemačke filosofije i razrađivanju zamisli o vladanju predestiniranih upravljača svetom. Iracionalistička terminologija, sva kipteća od „providenja“, određene „misijske“ više rase, nije ni mogla da stvori ništa drugo do „nauku“ u službi dnevne političke prakse. Nacistička „nauka“ o kulturi beleži svoje početke još u vreme „Kampfzeit-a“. Ciklus predavanja koji je s početka 1929. godine održao u Minhenu dr Otmar Špan posvećen je „krizi“ kulture savremenog sveta. Prikazuje kulturu u najcrnjem svetlu. Špan napada sve tada avangardne oblike umetničkog izražavanja — pokazujući to kao krizu društva. Ozdravljenje preporučuje jedino u krilu autoritarne države: „Kultura ima vaspitni značaj, ona stvara elitu, dok se demokratija pokazala pogubnom za kulturu.“¹⁰ Iz takve intelektualne klime iznikla je vešto vođena nacistička propaganda kojoj se mora priznati da je postala jedno od najvažnijih oružja nacista za vreme dok nisu došli na vlast, pa sve do trenutka kada je ishod nacističkih poduhvata svima bio jasan.

Gebels i Rozenberg svakako su bili najvredniji poslenici u utemeljenju nacističke kulturne po-

⁹⁾ Anri Lefevr, *Marksizam*, Kultura, Beograd, 1961, str. 13.

¹⁰⁾ H. Brener, *op. cit.*, str. 7.

litike. Rozenberg je i autor uvodnika u listu „Informativne novine saveza“¹¹ pod naslovom „Raspadanje kulture i ponovno rađanje duše“. Dr Aleksander fon Zenger (Alexander von Senger) pisao je o krizi arhitekture i o krizi nemačke knjige. „Weltkampf“ („Svetska borba“) bio je mesečnik posvećen kulturi koji, između ostalog, donosi i članak o Le Korbizjeu gde se napada njegovo shvatanje arhitekture.

Najznačajnije praktično delovanje u kulturi svakako je uvođenje nacističke kontrole koja doživljava svoj puni zamah od dana postavljanja Gebelsa za ministra za narodno prosvetivanje i propagandu — 11. marta 1933. Krajem iste godine osnovana je i Državna komora za kulturu. Već 10. maja 1933. godine obavljeno je i prvo veliko spaljivanje knjiga. Objavljen je spisak knjiga od kojih treba „očistiti“ knjižare — „Akcija dr Herman“. Napadana je moderna literatura — „Asfaltna literatura“, „Kulturni boljševizam“. Zabranjene knjige podeljene su, Nemačima svojstvenom pedanterijom, u tri grupe, a prema stepenu „škodljivosti“ za narod: I grupa — LOMAČA (auto da fe), gde je spadao i Remark, na primer; II grupa — OTROVNI ORMAN, gde su između ostalih bila i Lenjinova dela, i III grupa — SUMNJIVA LITERATURA, gde je, pored ostalih, bio i jedan Traven. Spisak je obuhvatao 131. autora i četiri antologije.¹²)

Iz odnosa nacista prema kulturnim vrednostima najmarkantnija je tzv. „OPERACIJA LINC“. Prema pronađenim pismima u nacističkim arhivama, tačno je određeno šta bi se posle pobede III Rajha imalo smatrati evropskim umetničkim blagom. Sva dela nemačkog slikarstva (od renesanse) postala bi svojina Nemačke i osnov umetničkih zbirki. Kao što je Berlin izabran da bude geopolitičko središte u upravljanju Evropom i bio pripreman za grad „Germanija“, tako je Linc na Dunavu trebalo da postane „Evropski umetnički centar“ za likovne umetnosti — „super muzej“.

Sve ono što su praktično sprovodili po dolasku na vlast, nacisti su ranije „teorijski“ obradili i nesmetano javno obnarodovali svoj program u kulturi i kulturnoj politici. Tako je radio i „Borbeni savez za nemačku kulturu“, izrastao iz „Nacionalsocijalističkog društva za nemačku kulturu“, čiji su članovi, pored ostalih, bili i general Franc Riter, fon Ep, književnici Kolbenhajer (Kolbenheyer) i Kinas (Kynast). Jedan od istak-

¹¹) Glasilo KDK (Kampfbund für Deutsche Kultur), izlazilo pre dolaska nacista na vlast i propagiralo ideje *Mein Kampf*-a.

¹²) H. Brener, op. cit., str. 44.

nutih članova bio je i Alfred Rozenberg. Članovi su bili i neki naučnici manje nacistički orijentisani, kao Hajnrih Völflin (Wölflin), priznati evropski stručnjak za slikarstvo baroka.

U okviru KDK (Nacističko društvo za nemačku kulturu) kristalisale su se tri grupacije s nešto različitim programima u odnosu na kulturnu politiku: I. Antisemitska i antikapitalistička grupacija — negovala je zavičajnu (Heimatkunst) književnost sa pastoralnim žarom — „zavičajci“; II. Srednji građanski stalež — nacionalistički nastrojen, da se Nemačka „oslobodi“ svih uticaja zapadne civilizacije. Slavili su heroje pale u I svetskom ratu. III. Pangermanističke tendencije — zastupali su velikonemački kulturni imperijalizam s jakim antisemitskim naglaskom. Ova grupa okupila je veći deo inteligencije NSDAP — Pol Lagard, Voltman, Otmar Špan i drugi.

Sve što nije potpadalo pod doktrinarne osnove nacizma, sve što su nacisti nazivali „tuđom“, „jevrejskom“ ili „boljševičkom“ kulturom i umetnošću — imalo je da bude uništeno. „Izabrani narod“ trebalo je da stekne i razvije — „izabranu kulturu“. Ono što pod kulturom podrazumevaju humanistički orijentisani naučnici trebalo je da bude zbrisano sa lica zemlje u ime jedne bezumne ideologije — koju je, kada je o kulturi reč, najbolje formulisao posle rata mnogo citirani Valter Jost: „Kad čujem reč kultura, ja se uhvatim za pištolj.“

RELIGIJA

Religija u nacionalsocijalizmu nije ni približno imala onu ulogu koja je karakteristična za građanske demokratije. I italijanski fašizam vodio je prema crkvi drugačiju politiku od nacizma. NSDAP je svojim programom ignorisala osvedočene vrednosti crkvenog učenja. Rasna nejednakost, uništavanje političkih protivnika i naroda nižih rasa, u suprotnosti je sa učenjem crkve da su svi ljudi braća. Totalitarna politika zahtevala je jedino veru u partiju. Takva politika „teži upravo ovome: 1. da postigne da članovi jedne određene partije nađu u toj jedinosti partiji sva zadovoljstva koja su ranije nalazili u velikom broju organizacija, odnosno teži da prekine sve niti koje te članove vezuju s njom stranim kulturnim organizacijama; 2. da uništi sve ostale organizacije ili da ih uključi u sistem u kome bi partija bila jedini regulator“.¹³ Ukratko, za odnos nacista prema crkvi (katoličkoj i protestantskoj) može se reći da je na neki

¹³) Antonio Gramsci, *Izabrana dela*, Kultura, Beograd, 1959, strana 258.

način produžetak Bizmarkovog „kultur-kampa“¹⁴. U uticanju na mase, NSDAP nije želela konkurenciju u crkvi. Bila je spremna na saradnju, ali bez ikakvih ustupaka.

Odnos prema prethrišćanskim germanskim crkvama tekao je u skladu s nekom vrstom romantičarske bolećivosti prema prošlosti germanskih naroda, „nosilaca svega što je dobro“, kao rasnih izabranika. U vezi s ovim shvatanjima došlo je i do odgovarajućih „tumačenja“ istorije, pa i do odnosa prema religiji starih Germana. U doba kada se germanska plemena pojavljuju na istorijskoj pozornici, religija, pravo i država bili su usko povezani — što nije strano nacističkom shvatanju države.

Svoja shvatanja o državi i njenom odnosu prema religiji, Hitler je ukratko formulisao i u *Mein Kampf*-u: „Osnivanje ili uništenje jedne religije neuporedivo je značajniji potez nego osnivanje ili uništenje jedne države, ne velim partije...“¹⁵

Razume se, religiji je dat značaj samo ukoliko ne dolazi u sukob sa učenjem partije. Razvoj odnosa nacističke vlasti i crkvenih velikodostojnika u Nemačkoj, kao i u okupiranim zemljama katoličkog područja, pokazuje da je u većini slučajeva postignuta saglasnost i saradnja.

NACIZAM PREMA VREDNOSTIMA RURALNOG DRUŠTVA

Odnos prema ruralnom, glorifikovanje sela, odricanje primata gradu koji je dugo trajao u skladu s ekspanzijom buržoazije, daje izučavanju nacističkog pokreta jednu novu dimenziju. Nacisti sve vrednosti nacije pripisuju selu. Grad je za njih „biološka klopka“, mesto gde se obavlja mešanje rasa... Nacistički „teoretičari“ zakleti su protivnici urbanizacije. Sva njihova dela vrve od lažnog predstavljanja uloge sela i njegovog romantizovanja. Kult sela je trend prisutan u celokupnoj unutrašnjoj politici, od položaja zemljoradnje kao privredne grane do orijentacije u kulturnoj politici. Veliki deo spoljnopolitičkih „argumenata“ u vezi sa „velikogermanskim životnim prostorom“ — politika Lebensraum-a — takođe je izraz problema širenja nemačke nacije u odnosu na zemlju. Selo dobija poseban značaj, te se može konsta-

¹⁴ Naziv za borbu između katoličke crkve i Nemačkog carstva Bizmarkovih vremena. Nacionalni momenat u stvaranju velikonemačke države Bizmarkovog tipa prevladao je nad religioznim. Nepunih šest decenija kasnije u vreme stvaranja Trećeg rajha, Hitleru je crkva opet smetala ispoljavanju nacionalnog momenta kao odlučujućeg faktora u državi.

¹⁵ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, München, 1939, str. 411 ff.

tovati da su fašistički i nacionalsocijalistički pokret jedine savremene doktrine koje vraćaju selu davno izgubljeni primat.

Koje su socijalne i političke osnove pridavanju tolikog značaja selu? Još u vreme „Kampfzeit-a“ nacisti su otkrili selo kao plodno tle za svoju propagandu. Politički aktivniji i obavešteniji grad, slabije je prihvatao ideje NSDAP. To pokazuju i rezultati na izborima. Najpre je NSDAP većinu svojih glasova dobijala na selu. Osnov nacističke ideologije — nacionalizam, najpre je prihvaćen u ruralnom delu društva. Sociološka struktura sela Vajmarske Nemačke pogodovala je razvitku nacizma — znatan broj sitnih posednika (kao i niži srednji slojevi buržoazije u gradu), ubrzo su nacionalsocijalizam prihvatili kao svoju ideologiju. Propagandna mašina nacističke partije, usmeravanje „nauke“ na probleme sela, učinili su da selo glasa-jući za nacističke skrene pažnju na sebe. Knjige kao *Seljaštvo kao životni izvor nordijske rase* (Darré), *Nasleđe razbaštinjenih* (Böhmer), bile su plod jasne programske orijentacije nacista prema ruralnom društvu. „Selo treba sačuvati od grada... Država mora nastojati da narod iz gradova vrati na selo... i da germanski narod pretvori u seljački narod.“¹⁶⁾

U trećoj i početkom četvrte decenije ovog veka Nemačka je imala oko 60 miliona stanovnika. Računa se da je oko 45 odsto bilo na selu. Nezaposlenost je i seosko stanovništvo teško pogodila, ali se na selu ipak lakše živelo. I tu su nacisti našli svoje prve pristalice. Grad je dobio drugostepeni značaj. „Grad ne stvara, on troši... Grad je poput lomače koja osvetljava jer spaljuje sve što je stvoreno daleko od nje-ga... Svi su gradovi jalovi. Srazmerno, tamo se rađa malo dece. U gradovima se uživa, ali se ne stvara, voli se, ali se ne rađa, troši se, ali se ne proizvodi...“¹⁷⁾

ULOGA ŽENE U DRUŠTVU I PATRIJARHALNA PORODICA KAO OSNOVNA ČELIJA NEMAČKE ZAJEDNICE

Glorifikovanje žene-majke, porodice kao osno-ve društva, proističe iz nacionalne komponente nacizma. Natalitet, jedna od glavnih briga nacističke nauke, uzdigao je materinstvo, uz briž-

¹⁶⁾ Dr Ljubomir Živković, *Ljudsko društvo i rasna te-orija*, Znanstvena knjiga, Zagreb, 1937, str. 46 f.

¹⁷⁾ Odlomci iz časopisa „Fiera letterario“ od 15. januara 1928. iz članka Đovani Papinija. Citirano prema Gram-šiju, op. cit., str. 283. Odnos prema ruralnom društvu u Italiji i Nemačkoj gotovo je identičan i to je oblast gde se fašizam i nacizam teorijski najviše poklapaju.

no čuvanje „rasne čistote”, na posebni pijedestal društvenih vrednosti. S tog aspekta posmatran, nacistički pokret dobija i snažnu natalističku obojenost.

Mnoštvo publikacija posvećenih problemu nataliteta — „Narod u opasnosti”, „Država bez naroda”, „Zemlja staraca”, „Narod bez dece” samo su neki od mnogobrojnih naslova knjiga izdatih neposredno pred dolazak nacista na vlast i u njihovo vreme. Dok je s početka veka stopa priraštaja stanovništva iznosila 35,5, opala je sredinom 1932. godine na svega 15,1¹⁸. To je rezultiralo u glorifikovanje materinstva i donelo posebne olakšice porodicama s više dece. Povećanje porodice, koja je u vreme dolaska nacista na vlast imala prosečno svega 1,6 dece bilo je osnov za razvijanje čitavog propagandnog sistema za poboljšanje stope nataliteta uz obilato korišćenje rasističke propagande.

Nacizam, dakle, daje primat ženi-majci i pledira za društvo sa jasno naglašenim patrijarhatom. Otac je stub porodice. I kao mera protiv nezaposlenosti i kao mera za učvršćenje porodice, može se tumačiti zabrana nacista da su i muž i žena zaposleni. Ženi je mesto u kući, a muž je tako predodređen da se slobodno razvija kao društveno i političko biće. NSDAP je imala relativno mali broj članica. Daleko manje od ostalih partija toga doba. Nacizam je porodicu shvatao na tradicionalno-konzervativan način.

NACIZAM PREMA INTELIGENCIJI I INTELEKTUALNOM STVARALAŠTVU

U slučaju nacizma, pitanje da li su intelektualci autonomna društvena grupa ili svaka grupa ima sopstvenu kategoriju intelektualaca — ne navodi na dvoumljenje. Totalitarizam shvata snagu intelektualaca i redovno uspeva da za sebe veže bar njihov slabiji deo. Od značaja je spomenuti da je fašizam i nacionalsocijalizam u prvim godinama nastajanja kao ideologija, uspeo da pridobije i znatan broj intelektualaca evropskog i svetskog značaja. Oni su unekoliko razbili mit po kome intelektualci po pravilu čine levicu. Mnoga poznata imena savremene kulture nisu odolela iskušenjima fašizma i nacizma. Autor nedavno objavljene knjige *Iluzija fašizma*, Englez Alester Hamilton navodi niz dobro znanih poslenika kulture, kojima je fašizam bio predmet živog interesovanja tridesetih godina i za koje je Francuz Brazilak 1944. godine pisao da su „svi oni koji vole svoje doba i određenu predstavu o čoveku spavali s

¹⁸⁾ Dr Lj. Živković, *op. cit.*, str. 46.

Nemačkom¹⁹⁾. To su, između ostalih, i Pirandelo, D'Anuncio, Drije la Rošel, H. Dž. Vels, Ezra Paund, Martin Hajdeger, Djentile, Benedetto Kroče, Bernard Šo i mnogi drugi. No njima se svakako ne može pripisati saglasnost sa političkom praksom fašista i nacista koja se obelodanila tek tokom druge polovine četvrte decenije ovog veka. Činjenica je da nijedan totalitarni režim do sada nije uspeo da okupi i čvršće veže uz sebe elitni deo intelektualne grupe bilo koje uže specijalnosti, pogotovo ne iz oblasti društvenih nauka. Zasnovan na konzervativnim ideologijama prošlosti, nacizam je po prirodi stvari uspeo da okupi oko sebe naučnike vezane za reakcionarnu i konzervativnu misao prošlosti. Herbert Markuze smatra da je ovaj tok jačanja nacističke ideologije izraz nastavljanja na konzervativne ideologije prethodnih epoha.²⁰⁾ Od svih intelektualnih kategorija koje su saradivale s nacizmom, najizrazitija je grupa naučnika koja je i u vreme Vajmarske republike neometano razvijala iracionalističku filosofiju života, pa joj nije bilo teško da sa nacistima brzo nađe polje saradnje. Nacionalsocijalisti su silom nametnuli ideje proistekle iz programa NSDAP, te je intelektualcima ostalo jedino da se priklone nacističkom shvatanju nauke. „U svakom društvu duh čitave kulture određen je duhom najmoćnijih. To je delimično posledica moći tih grupa da nadziru vaspitni sistem: škole, crkvu, štampu, pozorište, te da time čitavo stanovništvo prožmu tim idejama.”²¹⁾

U kojoj su meri intelektualci hitlerovske Nemačke bili iskrene pristalice režima i koliko su *zaista* prihvatili doktrinu nacionalsocijalizma i na njoj temeljili svoj naučni rad, — pitanje je koje nikad ne može da izbegne sumnjivu vrednost pukog nagađanja. Međutim, ostaje činjenica da se u vreme nacističke vlasti, naročito u doba pre izbijanja rata, može govoriti čak o izraženoj aktivnosti u oblasti nauke, prosvetavanja pa i u umetničkom stvaralaštvu. Nacizam je očigledno našao snage da, podredivši svaku intelektualnu aktivnost svojoj ideologiji, obezbedi i njen kontinuitet.²²⁾ Bio je sprečen svaki otpor nacističkom

¹⁹⁾ Izvor: NIN, br. 1209, 10. marta 1974, str. 40.

²⁰⁾ Herbert Marcuse, *Der Kampf gegen den Liberalismus in der Totalitären Staatsauffassung*. Navedeno prema: Lidija Topić, *Nemački fašizam i sociologija*, Sociologija br. 4, Beograd, 1971, str. 605.

²¹⁾ Erih From, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1964, str. 114.

²²⁾ S druge strane, mnogi pisci žele da sagledaju kontinuitet nemačke iracionalističke filosofije čiji je krajnji domet upravo nacistički „pogled na svet”. Ovo mišljenje, međutim, nauka nije apostrofirala. Predstavnik navedene orijentacije svakako je Đerd Lukač koji u celokupnoj nemačkoj filozofskoj misli nailazi na preteče nacizma. — Đ. Lukač, *Razaranje uma*, put iracionalizma od Šelinga do Hitlera, Kultura, Beograd, 1964.

shvatanju nauke, dok o nekoj organizovanoj političkoj akciji intelektualaca nije moglo biti ni govora.

UMETNOST NACIONALSOCIJALIZMA

Lišena dveju osnovnih osobina — slobode stvaralaštva i internacionalnosti, umetnost nacizma, primorana da slepo sledi dnevnu politiku satkanu iz prerogativa stranih humanim i estetičkim principima umetničkog stvaralaštva, tavorila je na granici ilustrativnosti i kiča. Da li o umetnosti u nacističkoj Nemačkoj uopšte može da se govori? O tom čudnom stvaranju prisiljenih slikara i pesnika da veličaju firera, naciju, i da odbace svaku tradiciju iz riznice dotadašnjeg svetskog stvaralaštva...? S tog aspekta gledano — umetnost Trećeg rajha ne postoji. Tim pre što ni jedno literarno, muzičko, likovno delo, nije u stanju da izdrži i najpovršniju kritiku i estetsku analizu. Kičerska platna, koračnica „Hort Wessel“²³⁾, blede klasicističke kopije nacističkih zgrada, svakako su „dela“ koja što pre treba da zaboravi narod Kranaha, Direra, Mocarta...

Slikarstvo je na granici ilustrativnosti i jevtinih likovnih efekata: sugestivan crtež, snažno potencirana forma koja treba da ilustruje snagu i dopadljivost „ibermenša“. Sva tradicija modernog stvaralaštva tadašnje Evrope, u kome su Nemci bili daleko od toga da igraju podređenu ulogu, morala je da bude napuštena. Diktirano je takvo slikarstvo čiji je likovni izraz realistički koncipovan, ali s lažnim sjajem i usmerenošću na gotove teatralne efekte u stavu. Kolorit je živ, na ivici kiča... Program likovnog života — najgrublje mešanje ideologije u umetničko stvaralaštvo, počeo je da se sprovodi u delo 1937. godine zloglasnom izložbom „Degenerisane umetnosti“ u Minhenu, gde su bili zastupljeni svi oni koji su nešto značili, i danas znače u likovnom životu Evrope i sveta: impresionisti, ekspresionisti kao i svi pokreti i pravci u slikarstvu koji nisu bili plod nemačkog likovnog stvaralaštva zaključno s polovinom XIX veka. Interesantno da je do toga došlo u zemlji s jakom likovnom tradicijom, zemlji gde je svega tri decenije pre dolaska nacista na vlast cvetala likovna umetnost. O „likovnoj kli-

Ova Lukačeva knjiga prima se sa sve većom rezervom, a naročito su revidirani njegovi stavovi o Niču. Vidi: *Niče i marksizam*, Filozofsko društvo Srbije, Beograd, 1969. Zanimljivo je da je 13 godina pre ove, izašla Lukačeva knjiga — *Niče i fašizam*, Beograd, Kultura, 1956. Sve to istraživanju teorijskih prapočeta nacističke ideologije daje posebnu draž.

²³⁾ Hort Wessel, jedan od berlinskih vođa SA (jurišni odredi — Sturm Abteilung) ubijen u jednoj od čestih predizbornih tuča pre 1933. godine. Gebels je napisao čuvenu koračnicu koja je postala nezvanična himna jurišnih odreda.

mi" najbolje govori deo pisma Oskara Kokoške upućenog organizatoru posleratne izložbe njegovih slika u SAD²⁴): „...moje slike poslednji su put prikazane na zloglasnoj izložbi degenerisane umetnosti u Minhenu 1937. Tu izložbu posetilo je pola miliona tužnih Nemaca...“²⁵) Tu su bila i dela Klea, Noldea, Fajningera, Kandinskog. Ovaj poslednji dva puta nije imao sreće sa svojom umetnošću. Prvi put bio je prognan iz ždanovljevske Rusije. (Ovo je dalo povoda nekim građanskim teoretičarima da odnos nacizma prema umetničkom stvaralaštvu poistovete sa odnosom u SSSR gde je, prema grubo proklamovanoj teoriji odraza, takođe bilo zabranjeno nefigurativno slikarstvo i moderni slikarski pravci. Formalna sličnost u tretmanu umetnosti u autoritarnim i totalitarnim režimima ipak nikako ne sme da *suštinski* poistoveti i same režime.²⁶) Očigledna je metodološka greška, jer se ne vodi računa o *motivu* takvog pristupa umetničkom stvaralaštvu. Dakako da nije svejedno sudi li se o umetnosti s aspekta služenju rasističkim nazorima ili s gledišta stepena njene razumljivosti za šire slojeve. Zato se socijalistički realizam ne može poistovetiti sa slikarstvom nacističke Nemačke.)

Arhitektura tavori pod naslagama pseudoklasicističkih elemenata, sračunata na snažan efekat. Mnštvo stubova, svečani portici, veliki timpani. Deluje kao lošija ilustracija rimske carske arhitekture iz doba njene pune dekadencije. U toj oblasti nacizam je izbacio i osrednjeg eklektičara Alberta Špera, teoretičara i glavnog arhitektu Trećeg rajha²⁷).

Arhitektura je, po logici stvari, vazda prva na udaru da kao oblik umetničkog stvaralaštva bude „zauzdana“ od nosilaca vlasti. Pokušaja da se umetnošću, kao oblikom društvene svesti, ovlada u ime interesa vladajuće klase ili grupe, bilo je oduvek, a ni naše doba nije toga pošteđeno. Jer,

²⁴) Ričard Fridental, *Istorija umetnosti kroz pisma velikih stvaralaca*, Jugoslavija, Beograd, 1967, str. 287 f. Radi se o pismu Oskara Kokoške upućenom Džejmšu Plotu, organizatoru njegove izložbe.

²⁵) Povodom ove izložbe izdata je i knjiga *Izopačena umetnost*, Minhen, 1938. Tu je metodom upoređenja izvesnih silka „dokazano“ zašto se odbacuje ekspresionizam i drugi savremeni pravci u slikarstvu.

²⁶) Mnogi građanski teoretičari uglavnom tendencioznom analogijama poistovećuju totalitarizam fašističko-nacističkog tipa sa državnim socijalizmom — Hanah Arend, Sejmor Lipset, Vatkins i drugi. Erih From takođe eksplicitno ukazuje na identičnost Hitlerovog i Staljinovog autoritativizma — *Zdravo društvo*, Rad, Beograd, 1963, str. 229.

²⁷) A. Šper, *Arhitektura Trećeg rajha*, Minhen—Beograd, 1940. Knjiga je štampana dvojezično, na nemačkom i srpskohrvatskom. Tu je dat ceo program gradnje nemačkog Rajha, posebno plan za izgradnju Nirnberga sa trgov za održavanje partijskih svečanosti. Bio je projektovan i za ono vreme najveći stadion u Evropi.

svaki režim ostavlja spomenike, najradije u arhitekturi²⁸⁾ i javnoj skulpturi. Obimni Hitlerov plan o razvoju građevinarstva svedoči o tome. Mesto za održavanje partijskih skupova u Nirnbergu, jedan je od najzamašnijih građevinskih poduhvata u Evropi prve polovine XX veka. Problemima arhitekture i građevinarstva uopšte, Hitler je posvetio ceo jedan govor.²⁹⁾ To je bio osnov daljeg razvoja arhitekture i jedan od razloga da se u savremenim udžbenicima istorije Zapadne Nemačke pominje kao „graditelj puteva Trećeg rajha” (a izostavljene su mnoge druge „zasluge”).³⁰⁾ Grozničavo se radilo na preuređenju gradova. U sve je trebalo da se utisne pečat moći NSDAP. Naročito je bio napadan dualitet javne i privatne gradnje uz afirmaciju one prve. „Ono što je gradovima starog ili srednjeg veka dalo karakteristično i time zadivljujuće obeležje, nije bila veličina privatnih građevina, već naprotiv, dokumenti života zajednice koji ih daleko prevazilaze.”³¹⁾

Skulptura i primenjena umetnost imaju identičan tematski i stilski okvir sa ostalim umetnostima. Sve je podređeno zahtevima NSDAP. Od skulpturalnih spomenika Trećeg rajha malo se šta sačuvalo iz oblasti monumentalne plastike. Primenjene umetnosti cvetale su kao izraz „narodnog” stvaralaštva. Rustikalni stil, stilizovani oblici ranijih narodnih izrađevina u folklornim umetnostima, bili su zgodan povod nacistima da se stvori „prava” nemačka narodna umetnost, koja, ako ništa drugo, ilustruje zašto je baš ova zemlja tvorac reči *kič*.

Položaj umetnika jasno je bio određen osnovnim stavovima u kulturnoj politici. Većina umetnika postaju posle 1933. politički emigranti i u drugim zemljama nastavljaju svoju umetničku aktivnost. Brojni književnici, slikari, filmski stvaraoci i drugi, pobegli su od kulturne politike nacista. Nacizam je ugušio slobodu stvaralaštva i onemogućio opstanak svakog istinskog umetnika. Istorija umetnosti i kulture ne poznaje, do dolaska nacista na vlast, taj stepen mešanja države

²⁸⁾ S tim u vezi, zanimljiv je pokušaj da se dokaže kako autoritarni režimi diriguju klasicističku orijentaciju u arhitekturi — Vladimir Đurić, *Monumentalna arhitektura autoritarnih režima — Nacistička Nemačka i SSSR*, diplomski rad na Odeljenju istorije umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu, odbranjen juna 1971. godine (neobjavljeno).

²⁹⁾ Na partijskom kongresu slobode iz 1933. godine. Navedeno prema A. Sper, *op. cit.*, str. 10.

³⁰⁾ Ovakvo ocenjivanje Hitlera i nacizma napadali su mnogi pisci posleratne Zapadne Nemačke. Između ostalih i više od ostalih, Hajnrih Bel i Ginter Gras. Ovaj poslednji i u romanu *Pseće godine*, Prosveta, Beograd, 1965.

³¹⁾ A Sper, *ibidem*.

u slobodu stvaralaštva. Kada se na umetnost i umetnike primene reči velikog vizionara i humaniste T. Kampanele, onda one zvuče još poraznije: „Moćni ovoga sveta prave iz ljudskih tela klupice za noge, i njihove duše pretvaraju u zarobljene ptice...”

